

JARMILA VOJTOVÁ

PERSPEKTIVY NÁŘEČNÍ LEXIKOGRAFIE

Příspěvek se zabývá jedním z dílčích problémů lexikografického zpracování nářeční slovní zásoby, s níž jsem se setkala při sestavování synchronního slovníku středomoravského nářečí tzv. horského typu.

Zájem o výzkum a popis nářeční slovní zásoby má v české dialektologii dlouholetou tradici. Nářeční slovníky bývají součástí komplexního popisu sledovaného nářečí; nářeční monografie často doplňuje svod diferenční lexikální zásoby, a prohlubuje tak výsledky výzkumů jazykovězeměpisných.

Nyní, v době, kdy se chýlí k závěru práce na Českém jazykovém atlase a kdy již téměř třicet let máme k dispozici Běličovo nářeční kompendium (1972), aktuálně vyvstává potřeba celonárodního (svodného) nářečního slovníku. Před naší nářeční lexikografií tudíž stojí náročný úkol: vypracovat souborný slovník všech dialektů českého jazyka. Práci nad tímto tezaurem by měly předcházet detailní slovníky lokální nebo malého regionu, s dobře propracovanou metodologií lexikografické práce i s rozbohem shromážděné nářeční slovní zásoby.

Pro naše účely se zaměříme na uspořádání nářečního materiálu v tzv. synchronním lokálním slovníku, popř. na slovník menšího regionu.

Ohlédneme-li se jedno století nazpět, vidíme, že již ke konci 19. století existovaly první slovníky, které bychom z hlediska dnešní lexikografické praxe charakterizovali jako diferenční (zaznamenávající pouze diferenční část nářeční lexikální zásoby, tzv. dialektismy, a řazené podle sémaziologického principu).

Nejdříve se zájem dialektologů soustřeďoval na mluvnickou stránku dialektů, ale zejména na jejich hláskoslovnou rovinu, a součástí nářečních monografií byly zpočátku jen abecední soupisy nářečních slov, která autoři – často nahodile – shromáždili při svých výzkumech. Takové slovníčky, jež bývaly připojeny většinou na konci práce, představují typ malého diferenčního slovníku. Jejich zpracování je však značně nejednotné a nevyhnuło se nedostatkům (např. autoři často vybírali slova podle vlastního jazykového citu, jako zvláštní hesla uváděli gramatické tvary jednoho slova, při výkladu významu užívali nářečních slov,

exemplifikace byla nedostatečná, popř. scházela vůbec). Platí to, třebaže v různé míře, o slovníkových kapitolách v pracích B. Vydry (1923), J. Kubína (1913), Q. Hodury (1904); ty mají dnes spíše hodnotu dokumentární. Posledně jmenovaná práce se vymyká tím, že její slovníková část je tematicky uspořádána na malé dílčí oddíly; věnuje se např. pozdravům, rčením atd.

Sem se řadí i diferenční slovníčky monografií F. Svěráka (1941) a F. Kopečného (1957). Běličova monografie (1954) kromě rozboru slovní zásoby navíc obsahuje abecední rejstřík všech zaznamenaných nářečních výrazů, včetně slov shodných se spisovným jazykem.

Přínosem k metodologii zpracování nářečního slovníku jsou pak větší diferenční slovníky regionální: Hruškův (1907), Gregorův (1959), Kellnerův (1949), Lamprechtův (1963), Malinův (1946). Jak slovník Kellnerův, tak Lamprechtův představují slovníkový standard své doby, který dosáhl velmi dobré úrovně. Obsahují v úvodu i rozbor shromážděné slovní zásoby z hlediska diachronního; abecední řazení diferenčního slovníku je kombinováno s hnízdováním motivačně příbuzných slov.

Obecným otázkám lexikografického uspořádání nářeční slovní zásoby se u nás dlouho věnovala jen dílčí pozornost. Až v současné době se klade na zpracování teorie a metod nářeční lexikografie velký důraz: Od zpočátku intuitivního sběru nahodilých nářečních výrazů se postupně přechází ke sběru systematickému a popisu úplné nářeční slovní zásoby podle novějších zásad současné lexikologie a lexikografie.

Základem rozboru nářeční slovní zásoby je dnes popis malé, maximálně homogenní oblasti, pojatý synchronně. Umožňuje analyzovat vnitřní strukturaci nářeční slovní zásoby, stanovit její specifické sémantické dominanty i současné vývojové principy na pozadí spisovné slovní zásoby. Tuto novou etapu představují práce M. Roudného (1952, rukopis) a Z. Sochové (rukopis 1966, knižně vydáno 2001), které popisují lexikální zásobu sledovaného nářečí v celé její šíři. Jsou to první naše nářeční práce, které obsahují úplný slovník uspořádaný podle věcněvýznamového třídění; v něm je onomaziologicky zpracována relativně úplná lexikální zásoba určité lokality či menší oblasti.

Poznámka: Předností úplného slovníku je to, že zaznamenává vedle základních obecných pojmů hlavně tradiční reálie a krajové výrazy profesionální (terminologické, z terminologie lidových řemesel), ale obsahuje i běžný konverzační slovník s početnou skupinou kolektivně užívaných výrazů civilizačních, který tvoří ústřední součást spontánních dialektových promluv. Předpokládá se totiž, že by takto uspořádané slovníky/hesláře měly umožnit srovnání nářečního lexika se spisovným, a tak podat představu o rozdílech v rozsahu a rozvrstvení slovního inventáře, o základních pojmenovacích postupech, o motivaci zániku slov v nářečí, o poměru mezi prvky specificky nářečními a celouzemními, popř. spisovnými.

Nový postup rozpracovala ve své práci J. Bachmannová (1997): Také ona vedle abecedně řazeného diferenčního slovníku sestavila též úplný slovník věcný. Její práce převyšuje dosavadní nářeční lexikony nejen nevšedním bohatstvím sebraného materiálu, ale i větší přehledností metody zpracování.

Relativně ucelený pohled na sledovanou problematiku podává kapitola Nářeční lexikografie v Manuálu lexikografie, kterou zpracovala Z. Sochová (Manuál lexikografie 1995, s.249–264).

Další perspektivy

V současné době, kdy se do středu zájmu dostává shromáždění a analýza úplné nářeční lexikální zásoby malého úseku, je třeba zvážit přednosti i nedostatky vydaných slovníků. Z hlediska uspořádání nářeční lexikální zásoby existují doposud tyto typy nářečních slovníků:

1. diferenční abecedně řazený (na bázi sémaziologické) – jeho nedostatkem je, že zaznamenává pouze část lexikální zásoby nářečí, nepodává tedy její obraz v úplnosti;
2. věcný (onomaziologický) úplný heslář + diferenční slovník (tak Bachmannová 1997, Sochová 2001) – jeho nedostatkem je ztížená orientace a nemalé problémy při srovnávání s lexikální zásobou jiných nářečí;
3. úplný věcný výkladový slovník (Roudný 1952) – jeho nevýhodou je to, že jsou v něm nedostatečně odlišeny výrazy diferenční.

Poznámka: Je třeba poznamenat, že dělení slovníků na abecední a věcné/pojmové je zjednodušující a poněkud zavádějící. Mísí se zde dva pohledy: formální uspořádání slovníku (abecední x neabecední, tedy tematické, věcné) a jeho funkce (sémaziologická, tj. přiřazovat obsah x onomaziologická, tj. přiřazovat obsahu různé formy), které nejsou v jednoznačném kontrastním vztahu. Abecední řazení a tematickou organizaci lze ve slovnících různým způsobem a v různé míře navzájem kombinovat.

Je třeba dále zvažovat, jak uspořádat nářeční lexikální zásobu nejen v úplnosti a podle onomaziologického (či sémaziologického) principu, ale zároveň tak, aby byla přehledná a snadno přístupná pro uživatele a pro další studium. Uvádím některé možnosti, které by podle mého mínění mohly přispět k přehlednějšímu uspořádání nářečního slovníku.

1. Značnou nevýhodou věcně řazených slovníků je skutečnost, že se v nich jen velmi obtížně hledají konkrétní slova. Tento nedostatek lze odstranit tím, že k takovému slovníku připojíme alfabertický rejstřík, v němž jsou všechna slova abecedně seřazena s odkazy na jejich místo ve slovníku. Pro nářeční slovník se pak zdá nejvhodnější kombinace těchto tří složek:

- úplného věcného hesláře,
- diferenčního slovníku,
- alfabertického rejstříku všech shromážděných výrazů s příslušnými číselnými odkazy na subsystemy ve věcněvýznamovém hesláři (u slov polysémních či homonymních pak bude přirozeně odkazů více).

Výhodou takového přístupu (rozšířeného o poslední složku) je mimo jiné rychlá a snadná orientace ve zpracovaném materiálu. Plastičtějšího obrazu lze navíc dosáhnout grafickým zvýrazněním (jiným typem písma, podtržením) diferenčního nářečního výraziva (dialektismů) ve věcném hesláři – pak jasně vyvstane,

v kterých okruzích je převaha dialektismů, kde naopak je slovní zásoba nářečí shodná se spisovným jazykem. Tento přístup jsem zvolila ve své práci. Uvážíme-li, že jen úplný slovník obsahuje cca 12–15 000 lexikálních jednotek, že abecední rejstřík bude mít stejný rozsah a že další rozsáhlou část reprezentuje výkladový diferenční slovník, je zřejmé, že nevýhodou (zejména pro publikační účely) může být v tomto případě celkový rozsah práce.

2. Jak už bylo zmíněno, je pro nářeční slovníky vhodnější uspořádání věcné. Každý takový slovník vychází z nějakého předem daného obrazu světa, hierarchicky uspořádaného do systému pojmů či věcněvýznamových okruhů (tříd, sémantických polí atd.). Nedostatkem je, že tyto systémy vznikají vždy poněkud intuitivně a že se nevyhnou reflexi autorova subjektivního pohledu na svět. To nejen ztěžuje orientaci v jednotlivých slovnících takového typu (tomu se lze, jak jsem uvedla výše, vyhnout připojením rejstříku), ale nenapomáhá to ani záměru dialektologů: provést srovnání úplné lexikální zásoby jednotlivých nářečí navzájem, v rámci národního jazyka, příp. i v nadnárodním kontextu.

Pokusila jsem se srovnat některé části zmiňovaných prací Bachmannové (1997) a Sochové (2001): obě vznikaly na základě u nás tradičně užívaného klasifikačního schématu Halligova-Wartburgova (1952, 1963), které autorky přizpůsobily (na základě vlastní zkušenosti) povaze shromážděného nářečního materiálu. Odlišný, subjektivní způsob řazení položek v subsystémech způsobuje, že není jednoduché srovnat rozsah jednotlivých okruhů (např. lidský život obecně, zvířata, lidské tělo), případně zjistit, zda se v nářečí vyskytuje příslušné slovo v určitém významu (na odlišném místě ve srovnávaných slovnících jsou zařazena slova jako např. okno, králík atd.). Nejjednodušší byl sestaven okruh týkající se zemědělství; patrně proto, že obě autorky vycházely z Dotazníku pro výzkum českých nářečí (1964–1965) a z popisu ilustrací v něm uvedených, které dále nemodifikovaly.

Po prostudování dostupných nářečních slovníků docházím k názoru, že pro další nářeční slovníky tohoto typu je třeba vypracovat a následně při sestavování slovníku dodržovat pokud možno jednotné klasifikační schéma, které usnadní rychlou orientaci a srovnání struktury lexikální zásoby jednotlivých nářečí.

Nejnovější pohled na onomaziologické slovníky přináší studie A. Klégra (Klégr 2000), popisující typy takových slovníků pro angličtinu, které vycházejí zejména z třídícího systému Rogetova Thesauru (Roget, P.M.: *Thesaurus of English Words and Phrases*. 1852).

3. Jinou možností je navázat na bohatou tradici české lexikografie reprezentovanou takovými slovníkovými díly, jako jsou PSJČ, SSSJČ, SSČ, a sestavit relativně úplný nářeční slovník nediferenční, řazený abecedně, v němž je struktura lexikální zásoby (onomaziologický pohled) naznačena propracovaným systémem odkazů na hyperonyma, hyponyma a kohyponyma, na synonyma, homonyma, antonyma atd. Tento typ se hojně objevuje i v nářeční lexikografii slovanské. (Uvádím výběrově některé tituly: např. v Rusku *Polnyj slovar' sibirskogo govora I-IV*. Tomsk 1992–1995; v Polsku B. Sychta: *Słownik gwar kas-*

zubských na tle kultury ľudovej, I-VII. Wrocław-Warszawa-Kraków 1967–1976; ve Slovinsku P. Weiss: Slovar govorov Zadrebke doline, A-H. Ljubljana 1998; v Srbsku Rečnik srpskih govora Vojvodine, A-B. Novi Sad 2000.)

Tato stať byla napsána jako příspěvek k případné diskusi o perspektivách české nářeční lexikografie.

Navrhované možnosti i další, v české lexikografii zatím nezvyklé způsoby uspořádání slovníku budou v budoucnosti jistě ještě diskutovány v souvislosti s možnostmi počítačového zpracování lexikální zásoby, s vydáváním slovníků v elektronické podobě a s možnostmi korpusové lingvistiky, a to bezpochyby nejen pro oblast dialektologie.

Další slovníkové práce ukážou, jakým směrem se vydá česká nářeční lexikografie ve 21. století.

(Stať představuje úplnou verzi příspěvku, jehož anotace bude publikována ve sborníku z konference Čeština – univerzália a specifika 4.)

LITERATURA

- BACHMANNOVÁ, J.: Podkrkonošský slovník. Praha 1997.
 BĚLIČ, J.: Dolská nářečí na Moravě. Praha 1954.
 BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.
 ČERMÁK, F. – BLATNÁ, R. (Eds.): Manuál lexikografie. Jinočany 1995.
 Dotazník pro výzkum českých nářečí. ÚJČ ČSAV, Praha 1964–65.
 FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha 1985.
 GREGOR, A.: Slovník nářečí slavkovsko-bučovického. Praha-Brno 1959.
 HALLIG, R. – WARTBURG, W. von: Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Berlin 1952, 1963.
 HODURA, Q.: Nářečí litomyšlské. Litomyšl 1904.
 HRUŠKA, J.F.: Dialektický slovník chodský. Praha 1907.
 KELLNER, A.: Východolašská nářečí II. Brno 1949.
 KLÉGR, A.: Rogetův Thesaurus a onomaziologická lexikografie. ČMF 82, 2000, s. 65–84.
 KOPEČNÝ, F.: Nářečí Určic a okolí. Praha 1957.
 LAMPRECHT, A.: Slovník středopavského nářečí. Ostrava 1963.
 MALINA, I.: Slovník nářečí mistříckého. Praha 1946.
 MATEJČIK, J.: Lexika Novohradu. Martin 1975.
 RIPKA, I.: Vecný slovník dolnotrenčanských nářečí. Bratislava 1981.
 ROUDNÝ, M.: Slovník nářečí podle zápisů z Ůlibic na Jičínsku. Praha 1952 (rkp. kand. disertace).
 Slovník spisovného jazyka českého, I–IV. Praha 1961–1970.
 SOCHOVÁ, Z.: Lašská slovní zásoba. Praha 1966 (rkp. kand. disertace), knižně 2001.
 SOCHOVÁ, Z.: Slovní zásoba nářečí a problémy jejího zpracování. SaS 28, 1967, s. 17–31.
 SVĚRAK, F.: Boskovické nářečí. Brno 1941.
 VYDRA, B.: Popis a rozbor nářečí hornoblanického. Praha 1923.

ZU DEN PERSPEKTIVEN DER DIALEKTALEN LEXIKOGRAPHIE

Der Beitrag befasst sich mit der Problematik der lexikographischen Vorgänge im Bereich des mundartlichen Wortschatzes. Die Aufmerksamkeit wird u.a. auf die Möglichkeiten gelenkt, die das Zusammenstellen eines vollständigen lokalen Wörterbuchs (d.h. im Rahmen einer Ortschaft) betreffen. Jene Möglichkeiten können gleichfalls auf das Wörterbuch einer kleineren Region mit einbezogen werden. Zuerst wird der gegenwärtige Zustand der tschechischen dialektalen Lexikographie und ihre methodischen Vorgänge anhand der bisherigen Wörterbücher präsentiert, analysiert und bewertet. Die Autorin macht auf die Vor- und Nachteile der gegenwärtigen dialektalen Wörterbücher aufmerksam und bietet einen Ausblick in die Zukunft: sie erwägt Perspektiven, die sich auf den Aufbau eines mundartlichen Wörterbuchs im Allgemeinen beziehen.

Jarmila Vojtová
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
660 88 Brno
vojtovaj@phil.muni.cz